

УДК 821.161.2.09

Микола Сулима

(Київ)

ТРАГЕДІЯ ІВАНА КАВАЛЕРІДЗЕ «ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА (ГРИГОРІЙ І ПАРАСКЕВА)»

У доповіді аналізується трагедія Івана Кавалерідзе «Григорій Сковорода (Григорій і Параскева)», написана 1968 р.

Ключові слова: трагедія, образ Григорія Сковороди

В докладе анализируется трагедия Ивана Кавалеридзе «Григорий Сковорода (Григорий и Параскева)», написанная в 1968 г.

Ключевые слова: трагедия, образ Григория Сковороды.

In a lecture the tragedy of Ivan Kavalieridze «Hryhorij Skovoroda (Hryhorij and Paraskeva)», written in 1968, is analysed.

Key words: tragedy, the image of Hryhorij Skovoroda.

Постать Г.С. Сковороди у творчості Івана Кавалерідзе посідає одне з центральних місць. До неї він звертався і як скульптор – у 1922 р. його пам'ятник філософові було зведено в Лохвиці (у 1972 р. переведений у бронзу), у 1977-му – в Києві, у 1992-му – в Харкові (за проектом І.Кавалерідзе), і як кінорежисер – у 1958 р. на екрани вийшов художній фільм «Григорій Сковорода», і як драматург – у 1968 р. ним була написана трагедія «Григорій Сковорода (Григорій і Параскева)».

Як і багато українських письменників, що бралися за твори про Г. Сковороду (а серед них бачимо і П. Тичину, і Валер'яна Поліщука, і В. Івченко та ін.), І. Кавалерідзе зосереджується в своїй трагедії на двох питаннях: перше з них – це ставлення Г.Сковороди до коліївського руху, його причетність чи непричетність до нього; друге ж пов'язане з інтимною стороною життя Г. Сковороди, яка обросла легендами про його втечу з-під вінця та ін. перипетіями. І. Кавалерідзе об'єднує ці питання в своїй трагедії, виносячи другу з них у підзаголовок – «Григорій і Параскева».

В одній із розмов з'ясується, що колись Григорій і Параскева кохали одне одного, але Григорій вирішив навчатися і пішов із села, щоб здобувати освіту, а Параскева не дочекалася його й покохала іншого – Степана Сагуру.

Зі Степаном Григорій зустрічається в Петербурзі, куди козак приїхав шукати правди, адже поміщик Томара забрав у нього коня, телицю, зазіхає на землю. Від парубка Григорій дізнається, хто його наречена – це Параскева Задорожня, дівчина, яку він кохав.

Далі події розвиваються так: під час весілля Степана і Параскеви поміщик Томара продає поміщикові Сидорові Карповичу Параскеву. Степана саджають у в'язницю. Невдовзі в село повертається Сковорода. Поміщики насторожено ставляться до його повернення, селяни – навпаки: вони бачать у Григорієві близьку людину.

Поміщики не даремно побоюються Григорія, бо він переймається долею Степана Сагури, його нареченої Параскеви, добивається звільнення Степана з в'язниці, після чого парубок приєднується до повстанців.

У Томари виникає конфлікт із сином Василем, який поділяє погляди навчителя Григорія Сковороди. Окрім того, Василь вимагає, щоб батько відпустив Параскеву, приковану ланцюгами до ткацького верстата. Томара звинувачує Григорія в тому, що той забрав у нього сина.

Параскева помирає. Василь їде закордон. У Томари депресія, бо він розуміє, що прожив гріховне життя, втратив зв'язок із сином, із людьми. Томара помирає. Економ Гарасим радить удові Томари Марії Тарасівні звести церкву святої Параскеви. Г.Сковорода одержує запрошення від цариці переїхати до Петербурга, але відхиляє його – він воліє жити в Україні.

Попри досить напружений сюжет, трагедія І.Кавалерідзе, як на сьогоднішній день, видається не зовсім переконливою. І це не дивно, адже твір писався в 1968 р. – це вже відлига, але митці, втім числі й І.Кавалерідзе, змушені пам'ятати, що живуть вони за радянської влади, де встигли виробитися певні стереотипи в зображенні тих чи інших явищ, подій, імен. Це, звісно, стосується й Г.Сковороди. Уже зведено в абсолют його складні стосунки з церквою, критичне ставлення до Біблії, соціальні погляди, викладені, скажімо, в вірші «Всякому городу нрав и права...» Уже з перших реплік дізнаємося, що Григорій Сковорода вбачає щастя не в надмірній їжі, питві, гарному одязі, а в простоті й скромності, що він гордовитий. З перших реплік стає відомо, що Томара – супостат і т.д. Г. Сковорода сміливо засуджує царицю, яка «самовласно» обдаровує вельмож, висловлює своє негативне ставлення до стану тодішньої освіти, до Академії:

«Самуїл (до Григорія). Радію, що син поважного дворянина – Василь Остапович слухає твої лекції з пітики, Григорію. Велика честь і користь для єпархії моєї. Пітика, який це високий предмет!

Григорій (з роздратуванням). В оновленні має потребу! Застаріли підручники, як і священні книги. Академія одряхліла, школи вкрилися цвіллю. Скрізь мрак і спустошення!» [1, с.197].

Г. Сковорода зневажає отців церкви, які думають лишень про срібло й угодія і є джерелом нещастя. Він кидає звинувачення й на адресу церкви:

«Григорій. А чи потрібна церква?! Любов до ближнього не має ніякої секти. В благочестивому домі цьому, де не сідають до столу, не перехрестивши лоба, продано у неволю Параскеву Сагуру – подругу моїх юних літ. А друг мій Степан Сагура гине десь у невідомій мені в'язниці. Ти, князю церкви, яку відповідь даси мені?! Чи не в твоїй єпархії сіє твориться?! Чи не з твого благословення?!» [1, с.198].

Г. Сковорода, сперечаючись із єпископом Самуїлом, піддає сумніву священні книги, які нічому не вчать людину. Він запитує Самуїла, з ким би був Ісус Христос, коли б з'явився в домі Томари – із насильниками чи тими, кого заковують у кайдани. Ця суперечка завершується монологом Григорія:

«Григорій. Кухарські книги вчать – як задовольняти шлунок, псові – як хижаків давити, модні – як вбиратися. Чому вчать священні книги!?

Самуїл. Григорію!

Григорій. Самуїле!

Самуїл. Григорію, християнин ти чи еретик?!

Григорій. Христос... Коли б з'явився він зараз, тут, у християнському домі цьому... Самуїле, скажи, з ким був би він: з тими, над ким ви творите насильство, продаєте, як майно, куєте в заліза, чи ловив би сам бідних і одягав би на них кайдани?!

Самуїл. Григорію!

Григорій (наблизвся до Самуїла). Відправляючи пишні служби великомучениці Варварі, прикрашаючи дорогоцінним камінням раку святої, споруджуючи розкішні храми на честь її страждань, чи не благословляєте торгівлю живими Варварами, Палажками, Параскевами?! І чи не шукаєте ви виправдання тому в священних книгах?! Дивлюся я на квітучу обитель вашу – велике свято тиші, мудрої тиші, не покори, а тиші, де боротьба ведеться хитро, во зло використовуються вченість і віковичний досвід. Духовна сила царів має свою обитель не в палацах, не в академіях, де все указується «законом» і «програмою», а у вас, де управляють душами народів, велінням церкви!..

Самуїл (вийшов з-за столу). Не схожі ми з тобою, Григорію!

Григорій. Одна річ пастирський жезл, інша пастушева сопілка. Їжте жирно, пийте солодко, одягайтеся пишно і «монашествуйте»! Лицеміри, яким по чину належить захищати сіє безглуздя і повсякчасну лжу, самі достатньо вчені, щоб не вірити у свою святість... Ах, стовпи ви церкви неотесані, коли прийде на вас суд правий з гострою сокирою?!

Самуїл (благословив Григорія, обняв). Прости, брате мій, мені шкода тебе! (Пішов)» [1, с.200].

У розмові з Томарою Г.Сковорода, висловлює, сказати б, революційні думки:

«Григорій. Цариця теж тлінна, у неї той же обіг крові й є кишки. Ми люди дорослі, обійдемося без царів. Ви, полковнику, кров свою проливали і вели козаків проливати її за святе діло. Разом з ними проти спільного ворога стояли. Зараз між собою – ви вороги. Щоб їсти й пити солодко, солодше, ніж прості козаки, ви, користуючись командирськими правами, покріпачили їх, топчете їх закони, звичаї, високо понесли себе. Цим ви вбили себе як полковника. Така ваша поведінка – бунт проти народу і проти полковників, з якими люди бажають жити в злагоді й довір'ї взаємному. Мисливець йде на звіра, цькує його, вбиває, здирає шкуру... Та звір роздирає мисливця...» [1, с.222].

У трагедії І. Кавалерідзе дійові особи діляться на дві групи: в одній бачимо визискувачів – таких, як Томара, у другій – простих, щирих людей. Своєрідним носієм ідей і поглядів Г.Сковорода, як не дивно, стає Параскева Задорожня. Ось, для прикладу, сцена прощання Степана Сагури й Параскеви:

«Сагура. Ти підеш зі мною!

Параскева. Ночі як і не було. А до якої зі згоди прийшли? З вами йти нерозумно! Я буду лише тягарем у важкій подорожі!

Сагура. Григорій тяжку провину взяв на себе перед паном, звільнив мене своєю волею. Він хотів нашого щастя. І яке ж то для нас щастя, коли ти залишишся у неволі?..

Параскева. А ти бачиш щастя лише в нашій волі? В моїй і твоїй?! Війна... Чоловіки йдуть, жінки чекають їх, лишаються на своїй землі. Землі руки потрібні!

Сагура. Земля панова, чужа...

Параскева. Пани чужі, а земля наша. Із землі своєї ми вийшли, в неї й ляжемо. Закони її приймаємо, служимо їй!

«Сагура. Підпливаємо кров'ю...

Параскева. В крові родимося, закон предковичний, у крові й в поті живемо!

Сагура. Це не закон!..

Параскева. Іншого нема і я йому підкоряюся!

Сагура. Підкоряємося й гинемо!

Параскева. Не я перша, не я остання – кріпацтво. Бог допоможе – переживемо!

Сагура. Бог з панамі!

Параскева. Проти бога і пана у мене немає сили боротися. А війні ти служиш. Моя допомога – не бути тягарем для тебе, не бути перешкодою у великій справі. Будь розумним. Знаю, лишаюся тут на великі муки, але й ти йдеш не на радість. Тож, подібно Ієсусові, не бери собі на плечі свій же хрест! Чути постріл.

Федір. Бачу далеко... карета четвериком... кінна охорона...

Параскева (обіймає Степана). Григорія пам'ятай! Ріднішого немає нікого у нас з тобою!.. (Розридалась). Брат!.. Брат і тобі й мені!.. (Побігла)» [1, с.202–203].

Промовистим у цьому плані є й діалог Параскеви й Томари:

«У тісній комірці цвілий ткацький станок-верстат. До нього, прикута ланцюгами, працює Параскева. Грюкнули двері, увійшов Томара, подав знак Гарасимові, той вийшов, причинив двері.

Томара. Бог на поміч, Параскево!

Параскева. І вам!

Томара. Не лякайся!

Параскева. Не лякаюсь. Не відаю страху. До всіляких страхіть звикла!

Томара. Я прийшов з добрим серцем. Живіть разом з Степаном, як жили. Дарую вам волю. Все йому прощаю, хай повертається!

Параскева. Яка то воля, коли один її маєш?! Зараз вже нам такої волі не треба. Краще вже наша неволя!..

Томара. А страждання?

Параскева. Звикли!

Томара. Рани від кайданів?

Параскева. Звикли!

Томара. Нагла смерть?

Параскева. Тут і пан, і мужик звикають. Однаково знайдено щастя там, якого не маємо тут... і я, і ви...

Томара. Брехня, дурниця! Я...

Параскева. Ви теж не маєте! Дружина боїться вас, син не розуміє, челядь – лукавить, багатства нема, за нього ви не купите всього цього. Я стомлюсь, падаю на свої заліза і вони мені м'якші за пір'я, а ви не знаходите собі відпочинку в пуховиках!

Томара. Відкіля ти все це знаєш?

Параскева. Мої кайдани й ваші пуховики янголи щовечора божого зважають на своїх терезах. Бог все знає, а я від нього через молитву. І вам це відомо – бог у нас один!

Томара. Тобі відомо від бога, коли я звелю задавити тебе?

Параскева. Відомо! За день до того, як ви самі задавитесь!

Томара. Про бога говориш, а кипиш злістю! Сподіваєшся на вбивство? На своїх розбишак?

Параскева. Не думаю так, нема коли! Для цариці небесної я творю дар – ризу для її престолу. Золото, срібло, шовки кольорові розкидаю по полю блакитному. Ранок, вечір, росу і те, як квіти посміхаються сонцю, біжить заєць від вовка й риба пливе у воді, все те я бачу, про це думаю. З моєї темряви я весь світ бачу: як личать королям ризи, що я виткала, як Христове тіло в чаші мирноносні іереї моїм воздушком накривають!

Томара. Все брешеш! Просте суворе полотно ти тчеш!

Параскева. Верстат розповідає мені! Мої очі бачать далеко: смерть з косою, що стоїть біля престолу цариці, за пічкою злидаря – смерть з косою, біля ліжка вашого сина – смерть з косою... за вашою спиною... смерть з косою...

Томара (зично). Гарасиме!

Увійшов Гарасим.

Внеси каганець!

Гарасим вніс каганця.

Постав!

Гарасим вийшов.

Що говорить тобі крізь стіну твій Степан, коли приїздить з розбишаками? Про твою смерть з косою він нічого не говорить?

Параскева. Він не приїздить!

Томара. Його бачать мої люди щоночі!

Параскева. Я в темряві бачу золоті квіти, люди воліють бачити Степана Сагуру.

Томара. Степан Сагура – розбійник!

Параскева. І Степан Разін – розбійник!! Про Разіна люди пісні складають!

Томара. Гарасиме!

Увійшов Гарасим.

Прикувати Параскеву Сагуру до верстата ще й за шию!! (*Пішов*).

Сковородинцем стає й Василь, син Томари. У розмові з батьком хлопець говорить:

Василь (істерично). Спадкоємець твій – я! І я клянучу той день, коли народився!

Томара. Свят, свят, свят! Ну, чого ти?

Василь. Ти не уявляєш собі, на що я здатний!

Томара. Ти втратив розум, Василю! Цей волоцюга запаморочив тобі голову!

Василь. Батьку, не смій так про Григорія говорити! Григорій – правда! Я стомився жити в брехні! Як ти терпиш?! Можеш? Сам собі брешеш?! Григорій – правда!.. Ти розлучив мене з ним, заслав у Пітербурх, аби з ним не був. Але і там у Пітербурзі я не з «тими» знався, що ти хотів... З «другими»! І коли б я сам не поїхав звідти... мене б вислали!

Томара. Що доброго в тому?! Нема чим вихвалитися! Незрілість!

Василь. Незрілість?!

Томара. Молоде – зелене... Всі ви там до слави пнетесь! Ломоносов – для вас ікона, Іван Шувалов – молода Росія. Дурниці! Піїтика, як і науки, – не головна сила. Міць держави: золото, військо, непохитна рука!

Василь. Неправда! Науки у всьому – «альфа й омега». Неук не може сіяти хліб, неук не може працювати на пасіці, гнати дьоготь, давити олію. Як же ти, неумілець, будеш керувати всім цим, та ще й без душі, без любові, тобто без піїтики?! Воно ж буде тобі чужим. Це ж крадіжка! На законі стояти? Закон старіє – перестає бути законом, краса в'яне – перестає бути красою, бог втрачає святість – ідолом стає...

Томара. Не легко мені з тобою дискутувати. Прогавив я щось... І звідки у тебе пізнання сії?! Світ стає вгору ногами! Виростаєш ти десь за моїм вікном!

Василь. А ти, батьку, в дитинство впадаєш! Планета вперед біжить, і я боюся, як би ти, подібно богові, зі своїм «престолом» не лишився б у хмарах!

Томара. Звідки у тебе це?! Перекоаний ворог! У моєму домі! Син!! І вже не знаю, що гірше: Пітербурх?! Скворода?! Можливо, й Геттінген?! Куди тікати?!

Василь. Тікати тобі нема куди, батьку! Ти «прибіг» уже. Подумай про свою долю! Поглянь на Умань, там вже отримали своє ті, що поводили себе так, як ти!..

Томара. Я?!

Василь. Ти!

Сквородинцем можна називати Гарасима, уставника, економа в садибі Томари: він співчуває Параскеві. Ось що він говорить їй після того, як Томара наказав прикувати ткалю до верстата ще й за шию:

Гарасим (підійшов до Параскеви). Підведи голову, покажи, лебідонько, свою шийку! Щоб виконати панську волю, я мушу оглянути, а то й задавити можу, коли не зніму мірки. (Довго, ніжно погладжує шию Параскеви. Вся його постать невимовне страждання). Сяду поруч, подумаємо... Не відсовуйся! Не ми, не «він», не другий «він»... Якась сила... закон... є в природі... Закон такий!.. Ти чарівна краса і не земна ти... Свята ти, як вівця. За сім твоя смерть. Для чого це все? По землі навшпиньках ходить тихо Хитрість. Вона витягає шийку, вдивляється, начебто винохуючи, вишукує сьогодні і вже бачить достигле завтра. Вона й є життя. Пані Хитрість підкрадається до престолу господа бога, штовхає його в прірву. Летить бог, летять царі... Не зрозумієш ти, ти – янгол! Сідай мені на спину, міцно обійми мою шию! Я винесу тебе звідси. Полуда спаде з твоїх очей. Бог – вигадка наша, цар – опудало, страховіття. Хитрість... от! Пан дряпається вгору, спирається на палицю з вістрям. Я стаю в його ступні й за ним іду. Крізь ліси й гори мчить на вороному коні Сагура, а я вже на крупі його коня сиджу. Темрява, не бачу, ти, здається, безгучно регочеш? Що ж, вмирай тут! Поховаємо! На твоїй святій могилі побудує пан винокурню чортові на втіху! А може... Міцно обійми мою шию... Обхитримо Хитрість і на два віки у майбутнє сягнемо!!!

(Довга тиша)» [1, с.212–215].

Монологи Гарасима наповнені роздумами про земне буття:

«**Гарасим (до дівчат).** Кат ваш прийшов?! Стійте на місці, дівчатка! До півнів ми з вами – люди! Місяць так сяє, що плакати хочеться! Тисячолітній мовчить, стоїть спокійно, спокійно... Знає, що все із землі на прийдешньому виростає. Живуть собі вовк і олень. Заєць взимку білішає не по своїй волі. І до чого ж загадковий цей світ! Я – людина... Боже праведний, дай мені відповідь, не бійся сторонніх, говори просто: диявол я чи янгол? І де моє місце в природі?» [1, с.227].

Це Гарасим пропонує вдові Томари закласти фундамент церкви святої Параскеви. На наш погляд, цей персонаж можна визнати чи не найцікавішим у трагедії І. Кавалерідзе: він постає перед глядачем в усій складності й суперечливості, бачимо його й слухняним підлеглим, і людиною, здатною до співчуття. Несподівано звучить монолог після наказу Томари прикувати Параскову до верстата за шию – тут І. Кавалерідзе, може, сам того не підозрюючи, вдався до внутрішнього монологу, який нагадує і марення, і, може, навіть миттєве божевілья закоханого чоловіка.

Гарасим чи не єдиний з усіх дійових осіб трагедії І.Кавалерідзе, усвідомлює значення Г.Сковороди. У розмові з Томарою він каже:

«Гарасим. Сковороду знайшли, гуляв на хрестинах. Підпоїли, п'яного привезли. Він зараз спить у своїй кімнаті.

Томара. Хай спить, не турбуйте! І не дратуйте його – втече! Сковороду зараз губернія тщиться «залучить»...

Гарасим. Губернія – «залучить», митрополит благословіння шле в курінь на пасіку Сковороді, а в бідних хатах, від Острогожська до Києва, сам я бачив, висять іконописні портрети Сковороди на покуті поруч з іконами. Загадкова людина: подвижник-християнин? Ні! Убивця? Гайдамака? Ні! Шукач пригод? Підлесник? Бере фортеці? Ні! Начебто нікому не потрібний і всім потрібний! Вікам грядущим буде потрібний?! Нашадкам нашим буде потрібний?! Куди світ піде, жоден святий не вгадає!

Томара. «Сковорода в мишленні своєрідний, злий, гострий, в'їдливий. На наше лихо, цей разючий меч не в нашій руці!» Це слова світлішого. «Разючий меч! Не в нашій руці. І ми мусимо розраховувати так: коли мудрі будуть з нами, то хто тоді, опріч нас, посміє виховувати підлеглих нам людей». Це слова світлішого. «Разючий меч!»

Гарасим. Зараз, Остапе Кириловичу, не сушіть собі мозок, «разючий меч» спить п'яний у флігелі, будемо думати – він у нашій руці. А там побачимо! Параскева мовчить! Не приймає їжі, воду вливаємо, рознявши ножем зуби. Кажуть, уві сні вона співає. Тоді стає моторошно,

вартові падають ниць, затуляють вуха долонями. Не допусти, боже, з'явиться у такий час Сагура, вартові віддадуть йому Параскеву!

Томара. Змінювати вартових! А віддадуть – на палю всіх посаджу, тебе четвертую!

Гарасим. Коли б я був янголом божим, я нашепотів би вам на вухо: «Зніміть з неї, Остапе Кириловичу, заліза!»

Томара. «І надіньте на мене, божого янгола!»! Що я й зроблю! Веди мене до неї!

Томара і Гарасим пішли [1, с.211–212].

Звичайно ж, у трагедії І. Кавалерідзе «Григорій Сковорода Григорій і Параскева» сьогодні можна помітити певні недоліки. Проте, не слід забувати про часи, коли вона писалася. На наш погляд, твір І. Кавалерідзе посідає належне місце в українській сквородіані, вносячи додаткові штрихи в наше розуміння постаті великого українського мислителя.

Список використаних джерел

1. Кавалерідзе І. Григорій Сковорода (Григорій і Параскева) / І.Кавалерідзе // П'єси / І. Кавалерідзе. – К. : Дніпро, 1976. – С. 183–236.

Стаття надійшла до редакції 2 лютого 2011 року